

УДК 14.321.34

А.В. Городницький

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ КРИЗЬ ПРИЗМУ «РИТОРИКИ» ПРАВ І СВОБОДИ ЯК ЦІННОСТІ ЄВРОПИ

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація. У дослідження здійснюється рецепція новоєвропейської ідеї «суспільний договір» у сучасній соціальній філософії і філософії права, розкривається сутність суспільного договору як передумови реалізації цінності свободи саме через «риторику» прав.

Ключові слова: суспільна угода, свобода, цінність, право, універсалізм.

Вступ

Європейське поняття «суспільний договір» у контексті нашої статті вживається як універсальний чинник раціональної легітимації в усіх сферах суспільного життя, який утворює разом із зародками Модерну нове ліберальне світосприйняття. Осмислення суспільного договору кризь колізії «риторики» прав (зараз – як прав людини) і свободи як базової цінності Європи доречно здійснити через рецепцію новоєвропейського концепту «суспільний договір» у сучасній філософії права, зосередивши увагу і на практичних аспектах суспільного договору як обов'язкової передумови для реалізації в європейському соціумі цінності свободи в її універсалістському сенсі, що і є **метою** даної статті.

Аналіз досліджень і публікацій

З XIX століття ідея суспільного договору трансформувалась у теорії консенсусу, соціологічного нормативізму та системно-функціонального аналізу, а з XX століття – у дві альтернативні концепції формально-процедурної легітимації, вважає вітчизняний філософ М. Тур [10]. «Перша – в поняттєвих межах системної теорії Н. Лумана, де інструментально-стратегічний розум Гоббса перетлумачується як системна раціональність, а друга – у парадигмі комунікації в поняттєвих межах дискурс-етичного варіанту легітимації соціальних інститутів шляхом трансформації апіоризму Канта в площину трансцендентальної прагматики» [10, с. 131]. Щодо «риторики прав» [12], то етимологічно ідея прав сформульована в VII столітті (зокрема, Дж. Локом) у традиції природного права і проголошена у VIII столітті національними зборами (Віргінський білл про права 1778 р. та Французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. [2 ; 3]), але лише у XX столітті стала – при всіх існуючих обмеженнях і контроверзах – як зазначає А. Рєпа, «дійовим міжнародним мірилом людяності» [12]. Зараз практична орієнтація на права людини та вимогу їхнього дотримання дає всім людям світу усвідомлення того, що вони «народжені вільними і рівними у своїй гідності та правах» [2]. Той факт, що у світі все більшої ваги набувають організації, що виступають проти порушення прав людини, доводить їхнє загальне визнання та глобальний вплив. Отже, теоретико-методологічну основу розвідки складають інтелектуальні здобутки таких сучасних мислителів: західних філософів А. Бадью [1], П. Рікера [8], М. Сендєла [9]; соціолога історії О. Паттерсона [6] та політика Т. Ягланда [5]; вітчизняних філософів: М. Поповича [7], А. Рєпи [12], М. Тура [10]; соціолога Б. Цюпина [11] та інтелектуала О. Жупанського [4].

Основна частина

Проте перед зверненням до вказаних вище джерел слід задатися питанням: чи не виступає суспільний договір своєрідним репресивним фактором, що нівелює свободу як бажану ідеальну цінність? На наш погляд, без аналізу свободи як однієї з вищих цінностей Європи неможливо адекватно розглядати суспільний договір як універсальну складову сучасного соціуму. У даному річизі, як нам ідеться, показово виступає праця сучасного ямайського інтелектуала Орlando Паттерсона, промовиста назва якої говорить сама за себе: «Свобода, рабство та сучасна конструкція прав» [6], де центральною тезою є ідея, що походження свободи можна з'ясувати тільки з дослідження історії такого ганебного для сучасної європейської свідомості явища, як рабство.

Насамперед, слід прийняти до уваги факт, що «одна з найдивніших коаліцій сучасного світу – комуністичні Китай та Куба, капіталістична Індонезія, антикапіталістичний та фундаменталістський Іран – рішуче поставили під питання те, що більшість людей на Заході вважала чимось samozрозумілим: що всі народи, навіть якщо не додержуються цього на практиці, принаймні сприймають свободу та основні права людини як гідний схвалення ідеал» [6, с. 174]. Між тим, на думку автора, яку ми повністю поділяємо, «Бангкокська декларація висувала дві головні тези. По-перше, свобода та поняття прав людини не є універсальними, що вони не вкорінені у більшості країн світу. І, по-друге, що ці ідеали, якщо сприймати їх серйозно, мають бути доповнені ідеєю економічного розвитку як базового людського права, а отже, невід'ємної частини будь-якої прийнятної концепції свободи» [там само].

У показовій праці «Філософія прав людини» [12] у вступі знаходимо цікаву заяву щодо ситуації «з правами людини» в сучасному світі: «остаточно після терактів 11 вересня філософія більше не мислить глобалізацію як успішний відбиток чи продовження ліберально-демократичної ідеї прогресу людства в бік універсальних цінностей Заходу» [Там само, с. 7]. На думку П. Аснера, «у цьому питанні змінилася фундаментальна парадигма: раніше ми перебували – чи принаймні вірили у це – в світі Локка з виходами на світ Канта. Тепер ми опинилися у світі Гобса з виходами на світ Ніцше і Маркса», тобто, висловлюючись фігурально, філософія не змогла не протверезити – замість кантівського проекту вічного миру, що передбачав республіканський уряд, федеративний лад, усесвітнє право, на тлі загального страху і незахищеності першочерговими стають турбота про безпеку та виживання, бажання панувати і розподіляти

(Відомий принцип «Разподіляй і влада-рью» (лат. *divide et impera*)), а також постає гостра потреба в справедливості та рівності серед незахищених верств населення у цьому релятивному, самогубному і розчарованому (чи згадаймо М. Вебера – «розчаклованому»?) світі [Там само, 8].

То як слід ставитися зараз до свободи, чи «працює» цей «ідеал» у контексті суспільного договору? Примітно, що О. Паттерсон застерігає нас від викривлення і вульгаризації самого погляду на свободу: «Можливо, найбільша загроза для свободи в момент її триумфу полягає у нашій надмірній схильності вважати її очевидною та в нашому невмінні ретельно дослідити, чим вона власне є, яке в неї коріння та який розвиток вона матиме в майбутньому» [6, с. 175]. Отже, чи можливо «зрозуміти» свободу? Таке амбітне завдання спрямовує нас до розгляду свободи крізь призму «триєдиного концепта»: уже у V ст. до н.е. виникло те, що ми називаємо свободою, – як «культурний тризвук особистої свободи, громадянської свободи та суверенної свободи. Особиста свобода – це відсутність обмежень робити те, що нам подобається; громадянська свобода – це можливість брати участь у справах спільноти; суверенна свобода – це можливість робити те, що нам завгодно, як щодо себе самих, так і до інших (про останній аспект, як зазначає О. Паттерсон, сьогодні сперечаються більше, але його активно захищали протягом західної історії свободи)» [6, с. 175].

Важко не погодитися з твердженням, що «трискладова цінність свободи завдячує своєю концептуальною обґрунтованістю ідеї влади», тобто «ми є вільними особисто настільки, наскільки ми не підлягаємо владі іншого або наскільки влада іншого не заважає нам робити те, що ми хочемо». Проте, як зазначає автор, лише протягом XIX ст. цей голос «тризвуку набув гегемонії, і, за іронією долі, перестав бути найпопулярнішим». Наразі, як уважає автор, «ми є вільними в суверенному або в позитивному сенсі настільки, наскільки ми виявляємо владу над собою та над іншими. Ми є вільними в громадянському сенсі настільки, наскільки ми поділяємо колективну владу держави» [Там само, с. 176].

Примітно, що така «свободна несвобода», є, на наш погляд, фактичним поясненням необхідності самого виникнення суспільного договору як ідеї, де, попри всі суперечки, «три фундаментальні голоси свободи завжди були поєднані в акорд, складаючи найголовнішу культурну тріаду західного світу» [Там само]. Тим не менше, «завжди, крім часів особливо розбрату, люди бажали негативної, тобто особистої свободи від тих, хто стояв над ними; бажали її для того, щоб краще застосовувати свободу до себе самих (незалежність) та до інших; при цьому завжди відчували, що мати владу в найважливішому для них політичному об'єднанні – хай то буде село, місто, провінція чи держава – це найкраща гарантія інших свобод» [6, с. 177].

Чому ж саме в XX ст. «мова прав вступила у свою нову золоту еру»? Розгляд причин є доволі неоднозначним, тому обмежимося тими, які є загальнозначимими. Отже, «риторика» прав актуалізувалась:

- Через створення ООН, яка не лише вписала до своєї хартії сприяння «правам людини», а й

утворила комісію, яка мала розробити Загальну декларацію прав людини;

- Через відразу до нацизму, який, так само, як раніше рабство, розтоптав усе людське і таким чином переконав європейську свідомість у необхідності захисту найголовніших цінностей людського буття;

- Через перехід від розмови про природні права до розмови про права людські, що свідчить про зміну інтелектуального клімату, в якому вже немає потреби виводити права з волі Бога, або з волі розуму, або з уродженого моральнісного почуття, або з природи;

- Через остаточне зникнення ролі рабства як негативного прикладу та левіафана для концептуалізації свободи та прав.

«У нацистів усе було значно простішим, бо ми тут маємо справу зі звірячою поведінкою. (...) Нацисти поставили під питання не природу, а людяність. Дієва моральна тваринність найбільш цивілізованої нації Європи погрожувала підірвати будь-яку віру у фундаментальну різницю між людською істотою та просто звіром, тільки з більш складно влаштованим мозком» [7, с. 219]. Мабуть, саме ця загроза змусила У. Черчилля в 1944 р. закликати до зведення на трон «прав людини»...

Ми, зі свого боку, не можемо оминати аналізу сучасним філософом Аланом Бадью ситуації сумнозвісного «досвіду XX століття». Так, французький інтелектуал висловлює свій знаменитий «Маніфест філософії»: «по суті, над нами все ще тяжіє відома формула Геґеля: «Історія світу – це також і трибунал світу». І хто взяв гріхи за XX століття на себе? Філософи! (...) Перед лицем порушеної проти нас епохою справи, за читанням матеріалів суддівського процесу, найважливіші серед яких Колима й Освенцим, наші філософи (...) вирішили визнати себе винними» [1, с. 21]. Можливо, тому аналіз конструкту прав є наразі предметом саме філософських рефлексій? А ідеї прав висуваються сучасними інтелектуалами апріорі як права людини?

Хоча такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховність закону, демократія, свободний ринок, відхід церкви від держави майже не знаходять відгуку в інших культурах, тим не менш, саме три виміри прав людини – ліберальні свободи індивіда, соціальні права справедливого розподілу, права політичної участі громадян – в умовах нового глобалізованого світу постають невід'ємними і необхідними. Тож філософія прав людини [12] – наріжний камінь реалізації демократичного проекту, який, своєю чергою, є живою матерією структурних суперечностей, антагонізмів, дискусій і мрій, а тому він відкритий для переоцінки та осмислення. На думку А. Рєпи, зараз, залежно від обставин «права людини» згадують – і вони мають значення, а коли треба – про них забувають – і тоді ми опиняємось віч-на-віч із реальним, постполітичним світом «суворої правди» [12, с. 8]. Між тим права людини наразі «роздирають» 3 апорії:

1) Усі проголошують себе вірними правам людини, але водночас суверенітетові держав і непорушності кордонів.

2) Що стосується дій, то потрібно зняти напругу

між універсальними, моральними і юридичними принципами, які всі сповідують, та інтересами, союзами і позиціями своїх держав, а також зобов'язаннями перед своїм населенням, яких держави мусять дотримуватись.

3) Набагато легше захищати свої принципи, коли пригноблювач не є великою економічно-військовою потугою.

Отож, сьогодні ситуація прав людини спостерігається крізь призму трьох «після»:

- ми перебуваємо після століття злочинних тоталітарних режимів;

- після розгортання проекту та здобутків «держави загального добробуту»;

- після класичних форм війни і насильства [Там само, с. 13].

Згадаймо Поля Рікера: «Наше перше входження у сферу права хіба ж не визначається вигуком: «Це несправедливо!», тобто, ми обурені [8, с. 6]. Сучасний гарвардський філософ Майкл Сендел зазначає: «Запитати, чи справедливе суспільство, майже те саме, що запитати, як у цьому суспільстві розподіляють усе, що ми поцінуємо: заробіток і багатство, обов'язки і права, повноваження і можливості, посади і винагороди. В справедливому суспільстві кожен отримує те, на що заслуговує. Труднощі починаються, коли ми задаємось питанням: чого і за якими причинами заслуговують люди» [9, с. 31]. Отже, коли ми заслуговуємо право «мати право»? І. Кант, на думку Сендела, пропонує одне з найвагоміших пояснень обов'язків і прав: люди, як істоти раціональні і мислячі, а отже, заслуговують мати гідність і повагу, зокрема, з повагою особистості самої по собі, яка ґрунтується на максимі категоричного імперативу [9, с. 128].

Ми вважаємо, що проблема конституювання громадянства і громадянських прав є найактуальнішою темою для нинішньої європейської політики. У ресурсі, представленному 26 січня 2016 р. на шпальтах електронного видання «Європейська правда» (<http://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2016/01/26/7043923/>), ми зустріли щорічний звіт про свою діяльність генерального секретаря Ради Європи Турб'єрна Ягланда (норв. Thorbjørn Jagland) перед Парламентською асамблеєю Ради Європи. Розглянемо той сучасний публічний простір, що спричинив резонансні заяви секретаря. Мабуть, соціальні і політичні конфлікти міжнародного ґатунку породили нині глобальну загрозу «III світової війни». Отож, сама промовиста назва статті: «Конвенція прав людини під загрозою» закликає усіх небайдужих, зокрема політичних і громадських діячів, (а також, як сказав би А. Бадью, і філософів), замислитися над ситуацією і зробити висновки. Адже якщо права людини і їхній гарант – Конвенція – під загрозою, це вимагає рішучих кроків із врегулювання проблеми. Насамперед, Конвенція з прав людини, на думку Ягланда, є:

- «компасом», що забезпечує чітке юридичне керівництво у всіх політичних казусах;

- основою для міжнародного співробітництва, зокрема і в боротьбі з тероризмом;

- пересторогою для гіпернаціональної «свободи вираження», що може перетворитися на насилля.

Також особливої злободенності набувають чинники зростання політичної загрози для Конвенції;

постійні виклики легітимній владі міжнародних інституцій і нинішні «мейнстрими» цих викликів – конкретні приклади спроб порушень Конвенції (законодавчі зміни в Польщі; парадоксальний новий закон в РФ із домінантою Конституційного суду над ЄСПЛ на території РФ; вимоги «адаптації» міжнародних конвенцій (Женевської і ЄКПЛ) до нових реалій у справах біженців і захисту їхніх прав тощо). Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує постановка Т. Ягландом питання: чи працює взагалі Конвенція, якщо сторони, які ЗОБОВ'ЯЗАНІ законом виконувати рішення Європейського суду, відкрито їх ігнорують. Щодо України, то для вітчизняних політичних і соціальних реалій, мабуть, актуальною є постановка проблеми співробітництва «Києва і ЄС» по відновленню Конституції України і децентралізації. Автор особливо акцентує і на таких питаннях, які, на наш погляд, потребують детального осмислення і негайної реалізації:

- щодо неприйнятності домінування рішень національних парламентів над Європейським судом із прав людини;

- про обов'язок кожного політика і громадського діяча «захищати архітектуру європейських прав людини»;

- стосовно пам'яті «про верховенство закону, затвердженого на загальноєвропейському рівні – у Конвенції з прав людини» [5].

Враховуючи вище сказане, ми вважаємо, що даний документ має широку цільову аудиторію: він адресований як впливовим політикам, так і всім критично мислячим громадянам, яким небайдужа подальша доля сучасного світу. Адже сучасне українське суспільство, як відомо, має вектор щодо інтеграції до Європейського Союзу, відповідно, питання «європейських цінностей» наразі є актуальним для аналізу як ніколи раніше. З різних джерел нам відомо, що провідні європейські і вітчизняні дослідники-гуманітарії говорять про «розмитість» і нечіткість поняття «європейські цінності» (пропонується моніторинг громадської думки, і *права людини* постають на першому місці (за результатами опитування) [11]). Отже, згідно із соціологічними опитуваннями (опитано 27 країн ЄС, як зазначається у публікації Богдана Цюпина «Європейські цінності – реальність чи міф?» (від 09.10.2013): Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25131805.html>)), на першому місці серед ідеалів названі права людини (37%); на другому місці мир – 35%; на третьому демократія – 34%, а верховенство закону на четвертому – 22%.

То чи слід права людини розуміти як переддержавні, суто моральні права, чи, навпаки, позитивно визначені спільнотою права? Радше, права людини наскрізно пересікають і мораль, і політику. Відтак, права людини й громадянина не є локалізованими: починаючи від великих європейських революцій минулих століть і соціальних рухів сучасності (феміністичні, антивоєнні, екологічні рухи тощо), вони (права) постійно мігрують. Тобто тут присутня безперервна динаміка конституювання прав, що мусять переформувуватись. Їх потрібно винаходити і відновлювати в нових історичних контекстах і за інших силових співвідношень. Адже в сучасному світі, на жаль, по-

казовою (хоча й песимістичною) є теза О. Жупанського: «... похмурий прогноз Дж. Орвелла вже давно почав справджуватися (...) Варто лише пильніше прислухатися до радіоприймачів, які *крякомово* плетуть якісь безкінечні у своїй безглуздості дурощі; придивитися до телеекранів (...), вникнути в суть інформації, якою рясніє періодика, і починаєш розуміти, що й справді «Війна – це мир», «Свобода – це рабство», а «Неуцтво – це сила» [4, с. 311].

Неможливо оминати у данному річизі Загальну декларацію прав людини [2 ; 3], а також розглянути її політичний вплив і здійснити спробу філософського прояснення. Понад півстоліття тому, 10.12.1948 р., Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини. Очевидно, що це найважливіший документ ХХ століття. У Преамбулі чітко зазначено, що варварський досвід II світової війни був поштовхом до проголошення «прав людини як спільного ідеалу, якого мають прагнути усі народи і нації» [2]. Цей документ – вдалий компроміс між різними інтересами політичних сил, які одержали перемогу над фашистськими державами. «Тим не менше, загальне і фактичне визнання та здійснення прав людини є важким процесом збалансування національних і економічних інтересів. Попри все, Загальна декларація прав людини і зараз є нормативним мірилом, яке претендує на загальну всесвітню значущість і яке вже не можна ігнорувати» [12, с. 16].

Висновки

Отже, підсумуємо: тривала соціальна напруга в модерній Європі спричинила потребу в легітимізації суспільного договору, яка, зрозуміло, є можливою тільки у правовому дискурсі. Тож європейське поняття природних прав (насамперед, схоластична традиція) лягло в основу базового модерного конструкту прав, де Гуго Гроцій і Томас Гобс відповіли на скептицизм Ренесансу теоріями про мінімальні природні права, виведеними із секулярних концепцій людської природи та договірної теорії суспільства та держави. А протестантський (світський) варіант природного права та прав апелює, насамперед, до концепцій Пізнього Середньовіччя про права як вимоги або можливості, тільки витлумачені у рамках протестантської звичаєвості (Sittlichkeit).

Повторна актуалізація «риторики прав» відбувається після II Світової війни, спричинивши парадоксальну ситуацію в публічному міжнародному просторі, коли права людини при політичній потребі або розглядають бажаним і справедливим спільним ідеалом для всіх, своєрідним «нормативним мірилом», що претендує на універсальність, або – тільки риторичною фігурою, за якою приховують реальний стан

справ. Між тим сучасний філософсько-правовий дискурс виходить, насамперед, із конструкту прав як прав людини, які в універсалістському сенсі постають із середини ХХ ст. як «мірило людяності». Це означає, що суспільний договір набуває значення універсальної структурної складової сучасного соціуму, що уможлиблює його розуміння як посутньої європейської цінності. Якщо згадати у даному контексті тезу авторитетного українського філософа Мирослава Поповича – «особливості європейської цивілізації – насамперед, у системі цінностей, які створені європейськими націями і домінують сьогодні в цивілізованому світі» [7, с. 3] – цілком зрозумілими постануть і причини для подальшого дослідження проблем, поставлених в статті з позицій соціальної і політичної філософії.

Список літератури

1. Бадью А. Століття / Ален Бадью; пер. з фр. А. Рєпи. – Львів : Кальварія ; К. : Ніка-Центр, 2014. – 304 с.
2. Всеобщая декларация прав человека : рекомендованный для всех стран-членов ООН документ, принятый на третьей сессии Генеральной Ассамблеи ООН резолюцией 217 А (III) («Международный пакт о правах человека») от 10 декабря 1948 года. – [Электронный ресурс]: режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015
3. Декларация прав людини і громадянина (Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen) : історичний французький документ, прийнятий постановою Французьких Національних зборів 26 серпня 1789 року. – [Електронний ресурс]: режим доступу: http://pidruchniki.com/1728092458672/pravo/deklaratsiya_lyudini_gromadyanina_serpnya_1789.
4. Жупанський О. Влада: вчора, сьогодні – навечно / Олексій Жупанський // Орвелл Дж. 1984 : роман. – К. : Вид-во Жупанського, 2015. – С. 294–311.
5. Конвенция по правам человека – под угрозой. Историческое выступление генсека СЕ. – Европейская правда : <http://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2016/01/26/7043923/>
6. Паттерсон О. Свобода, рабство та сучасна конструкція прав / Орландо Паттерсон // Культурні цінності Європи ; за ред. Ганса Йоаса і Клауса Віганда ; пер. з нім. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – С. 173–226.
7. Попович М. В. Європа як система цінностей / Мирослав Попович // Вимір раціональності як чинник європейської інтеграції України. – К. : Наукова думка, 2014. – С. 3–35.
8. Рикер П. Справедливое / Поль Рикер ; пер. с фр. Б. Скуратова. – М. : Гнозис ; Логос, 2005. – 304 с.
9. Сэндел М. Справедливость. Как поступать правильно? / Майкл Сэндел ; пер. с англ. А. Калинина. – М. : Манн, Иванов и фербер, 2013. – 352 с.
10. Тур М. Легітимізаційний потенціал суспільної угоди / М. Тур // Практична філософія. – 2006. – № 2. – С. 131–141.
11. Українська фундаментальна наука і європейські цінності : наукова монографія / Олександр Габович, Володимир Кузнецов, Надія Семенова. – К. : Вид-дім «Києво-могилянська академія», 2015. – 208 с.
12. Філософія прав людини ; За редакції Ш. Г'осепата та Г'. Ломанна ; [пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої]. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 320 с.

А.В. Городницький
 КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ОБЩЕСТВЕННОГО ДОГОВОРА СКВОЗЬ ПРИЗМУ
 «РИТОРИКИ» ПРАВ И СВОБОДЫ КАК ЦЕННОСТИ ЕВРОПЫ

Исследование охватывает круг вопросов, связанных с рецепцией новоевропейской идеи «общественный договор» в современной социальной философии и философии права, раскрывая общественный договор как предпосылку к реализации ценности свободы именно через «риторику» прав.

Ключевые слова: легитимация, общественный договор, свобода, ценность, право, универсализм.

A. Horodnyts'kyi
 THE CONCEPTUALIZATION OF SOCIAL CONTRACT IN THE LIGHT
 OF THE «RHETORIC» OF RIGHTS AND FREEDOMS AS VALUES OF EUROPE

The paper covers a range of issues related to the reception of the modern European idea of “social contract” in modern social philosophy and philosophy of law, revealing social contract as a precondition for implementing values of freedom namely through the “rhetoric” of rights.

Key words: legitimacy, social contract, freedom, value, right, universalism.